

V rodině tak jako v každé sociální skupině existuje dělba práce a jednotliví členové v ní mají rozdílné sociální postavení a různé role. Rodina může být proto zkoumána jako sociální pole s „mocenskou“ strukturou.¹ Sociální organizace rodiny není však určována pouze individuálními vlastnostmi jejích členů a sociálními vztahy, které se na základě těchto vlastností krystalizují, nýbrž ve význačné míře také sociálním postavením jejích členů v „širší“ společnosti. Z tohoto hlediska je velmi poučné studium současných československých rodin. Vysoká zaměstnanost žen mění jejich organizaci i mocenskou strukturu a působí velmi složitým způsobem na utváření vztahů mezi manžely na jedné straně, mezi rodiči a dětmi na straně druhé.

Současně se změnami v postavení žen a dětí ve společnosti působí na sociální organizaci rodiny tradiční názory na úlohu muže a ženy a tradiční představy o dělbě práce mezi rodinnými příslušníky. Tato kombinace vnitřních a vnějších vlivů způsobuje, že současná rodina v ČSSR má velmi bohatou škálu typů.

Cílem tohoto článku je přispět k poznání těchto typů na základě údajů o výchově dětí a o dělbě práce mezi členy rodiny. Opírá se o celostátní průzkum o vdaných ženách v rodině a zaměstnání, který roku 1962 uskutečnila Státní populační komise.² Průzkum byl proveden u 4848 zaměstnaných žen a u 3107 žen v domácnosti, náhodně vybraných na území celé republiky. Účelem průzkumu, o jehož hlavních výsledcích podal zprávu Prokopec [1], bylo zjistit, jaké problémy mají ženy v zaměstnání, s provozem domácností, jak jim vy-

hovují služby a jak jsou spokojeny se zařízeními pro děti. Bohatý materiál tohoto průzkumu ovšem umožňuje další sociologické analýzy a tato studie je jednou z nich. Nebude se zabývat obecnými problémy vývoje rodiny a jejích funkcí, nýbrž pouze sociální organizací a typologií.

Typologie rodiny

Existuje velké množství klasifikací typů rodiny, od historických typologií až po sociologické klasifikace z hlediska sociální organizace a skladby jejích členů. Vzhledem k zaměření této studie věnujeme svou pozornost především těm, které jako třídícího kritéria používají znaků charakterizujících jejich vnitřní vztahy. Gillin a Gillin [2] rozlišují tři druhy těchto klasifikací:

1. podle postavení jednotlivých členů rodiny,
2. podle funkčně převládajícího vztahu mezi členy rodiny,
3. podle toho, které osoby se zahrnují do rodiny (např. manželská rodina, širší rodina).

Většina klasifikací je dichotomní a vyjadřuje obvykle dva póly určitých stránek sociální organizace. Becker [3] rozlišuje mezi „posvátnou“ (sacred) a „světskou“ (secular) rodinou, Murdock [4] mezi závislou a nezávislou, Folsom [5] mezi demokratickou a autokratickou, Angell [6] mezi přízpůsobivou a nepřízpůsobivou. Z historické typologie zaslouží pozornost rozlišení mezi patriarchální a matriarchální rodinou. Zimmerman [7] nahradil tuto dichotomii třístupňovou klasifikací, rozlišující mezi: 1. rodinou s přiznanou autoritou (trustee family), která může být patriarchální nebo

¹ Pojem sociálního pole byl zaveden do sociální psychologie K. Lewinem a vyjadřuje skutečnost, že u sociálních jevů můžeme odvozené hovořit o sociálním prostoru, o oblastech sociálního života rodiny apod. Přenesené prostorové pojmy se objevují i v sociologii i v jiných souvislostech, např. když se používá pojmu sociální distance. Pojem mocenská struktura se začíná rovněž v přeneseném

slova smyslu používat v sociálně psychologických rozbořech skupin s nedostatkem vhodnější terminologie. V podstatě vyjadřuje rozdělení rozhodovacích funkcí uvnitř skupiny, jinými slovy dělbu autority.

² Děkuji sekretariátu Státní populační komise za poskytnutí statistických údajů nutných pro provedení rozboru.

matriarchální a má obvykle silné svazky s příbuzenstvem; 2. rodinou „domáckou“, ve které ztrácí příbuzenské svazky význam a naopak se posilují intimní rodinné svazky, loyality vůči užší rodině rodičů a dětí, a zdůrazňuje se stabilita rodiny, a konečně 3. rodinou „atomizovanou“, velmi nestálou a individualistickou.

Kromě těchto klasifikací, založených na ideálních typech, existují pokusy měřit charakter sociální organizace rodiny, např. její sociální integraci, jež se nepokládá za znak, který rodina buď má nebo nemá, nýbrž za měřitelnou proměnnou. Toto stanovisko vyjádřil Angell, Cavanová [8] a jiní autoři, kteří např. měřili stupeň familismu. Táž myšlenka kontinua v klasifikaci rodiny je obsažena ve starší, avšak známé úvaze Mowrera [9] o typech rodin podle ekologických oblastí města. Podle Mowrera roste vliv matky s přibývajícím vzdáleností od středu města, což souvisí s rozdílnou délkou pobytu mužů doma. Tato hypotéza mohla mít ovšem smysl jen za předpokladu, že ostatní faktory ovlivňující postavení matky zůstaly stejné, což ovšem byl předpoklad nereálný.

Již z tohoto přehledu, který si neklade nároky na úplnost, je vidět, že vnitřní „mocenská“ struktura rodiny, určená postavením členů rodiny a kvalitou jejich vzájemných vztahů, byla velmi častým nástrojem klasifikace a typologie rodiny. Scházely však empiricky ověřené důkazy těchto rozdílů, i když byly dostatečné informace o postavení ženy a dětí v rodině, opírající se o právní normy, o ekonomická fakta apod. Sociálně psychologická stránka organizace rodiny se začala zkoumat později. Sociologický výzkum se v tomto směru zaměřil na zkoumání autority uvnitř rodiny a na výzkum její mocenské struktury. Obojí bylo ovlivněno výzkumem malých skupin a výzkumem třídních rozdílů v technikách socializace dětí a v jejich výchově.

Výzkum sociální organizace rodiny a vztahů mezi jejími členy

Od nepřímých metod zjišťujících změny v „mocenské“ struktuře rodiny, např. zlepšení postavení ženy vyplývající z rostoucího podílu rozvodů na žádost žen [10], z častějšího stěhování manželů do bydliště manželek, se přechází k přímému studiu,

které se týká nejčastěji tří stránek sociální organizace rodiny:

1. vztahů mezi manžely,
2. rodičovských rolí čili typu autority rodičů,
3. způsobu výchovy dětí.

Většina těchto studií, provedená buď ve Spojených státech nebo ve Velké Británii, případně i v jiných zemích [11], ukazuje, že pokles autority otce je jednou z největších změn v rodině kapitalistických zemí a že roste počet tzv. rovnostářských rodin a rodin, kde má žena primární roli. Když Ogburn a Nimkoff [12] položili 18 odborníkům v sociologii rodiny otázku, co považují za hlavní změny v organizaci rodiny, 12 z nich uvedlo snížení autority manželů a otců. Nejde přitom o akademickou otázku, neboť vnitřní struktura rodiny je úzce spojena s procesem socializace dětí, s vytvářením základních postojů a ovlivňuje také motivaci dětí ve starším věku [13]; působí na jejich samostatnost, rozhodování a životní plány [14].

Při zkoumání vztahu mezi manžely se obvykle zjišťuje, zda otec nebo matka, anebo oba společně učiní nejčastěji tzv. poslední rozhodnutí. Podobně je tomu u rodičovských rolí, neboli typů autority. Zkoumá se, zda je dominantní otec nebo matka, nebo zda se dělí o autoritu. Pokud jde o třetí stránku organizace rodiny, o výchovu dětí, a typ vztahu mezi dětmi a každým rodičem zvlášť, rozlišuje se několik stupňů rodičovské kontroly, od přísné rodičovské kontroly až po značnou benevolenci, např. výchova autokratická, autoritativní, demokratická, rovnostářská a zcela benevolentní [15]. O rodině, kde matka rozhoduje v „poslední instanci“ o věcech rodiny a způsobu výchovy dětí a kde vztah mezi matkou a dětmi je autokratický nebo autoritativní, lze říci, že se blíží matriarchátu. A podobně o rodině, kde je otec dominantní ve všech těchto třech sférách, lze říci, že je rodinou téměř patriarchální. V rodině rovnostářské se rodiče dělí o moc ve všech těchto třech oblastech.

Pro poznání sociální organizace a mocenské struktury v tomto přímém slova smyslu nejsou dosud v ČSSR k dispozici empirická data. Zmíněný průzkum SPOK však umožňuje provést alespoň zčásti dva z rozborů, jež doporučoval Herbst [16].

Podle tohoto autora, který pracoval v duchu Lewinovy teorie sociálního pole [17], v každé rodině existují čtyři oblasti činnosti a rozhodování, podle nichž lze usuzovat na jejich organizaci. Jsou to: domácí práce, péče o děti a jejich výchovu, sociální činnosti a ekonomické činnosti. Herbst rozlišil z tohoto hlediska čtyři možné typy rodin: 1. autonomní typ – muž a žena jsou aktivní a dominantní v různých sférách rodinného života, 2. typ rodiny ovládaný mužem – muž rozhoduje, ale muž i žena jednají společně, 3. typ rodiny ovládaný ženou – žena rozhoduje, ale oba jednají společně, 4. synkretický typ – demokratické uspořádání v rozhodování i v činnosti.

Průzkum Státní populační komise o vdané ženě obsahoval několik otázek o domácích pracích a výchově dětí, a i když jejich cílem nebyl rozbor sociální organizace, lze odpovědi použít pro sociologickou analýzu. Především však je zapotřebí uvést základní údaje o rozsahu domácích prací, které umožní lépe vníknout do celého problému.

Domácí práce a jejich rozsah

Rozsah práce žen v jejich domácnostech je určen především ekonomickou aktivitou žen, počtem dětí a v dosti značné míře – alespoň u žen zaměstnaných – pomocí ostatních rodinných příslušníků a zčásti také společenskou skupinou obou manželů. Ze srovnání doby, kterou trvají domácí práce ve všední den, je jednoznačně vidět, že ženy v domácnosti tráví touto činností více času (v průměru denně 6,5 hodin) než ženy zaměstnané (průměrně denně 4,6 hod.). Rozdíl mezi těmito průměry lze jen částečně vysvětlit tím, že ženy v domácnosti mají v průměru o něco více dětí. Určitou roli tu hraje také pomoc rodinných příslušníků, která je větší v rodinách zaměstnaných žen, jakož i snaha těchto žen zvládnout co nejracionalněji domácí práce, jež jsou jen v nepatrné míře zkráceny pomocí častěji používaním služeb. Je také pravděpodobné, že se snižuje kvalita domácích prací.

Spolehlivější porovnání poskytují údaje o délce těchto prací při stejném počtu dětí.

Rozdíl v délce trvání domácích prací žen zaměstnaných a žen v domácnosti není důsledkem pouze toho, že ženy v domácnosti mají na tyto práce více času. Plyne i z odlišného způsobu organizace těchto prací v rodinách žen zaměstnaných a žen

v domácnosti. Ženám zaměstnaným pomáhají doma mnohem více jejich rodinní příslušníci nebo jiné osoby. Stačí jen porovnat čísla o tom, kolik žen musí obstarat domácnost bez jakékoli výpomoci v typické rodině se dvěma dětmi.

Z výsledků průzkumu plyne, že přes veškerou snahu racionalizovat domácí práce v rodinách zaměstnaných žen zůstává i tam jejich množství zhruba stejné jako v rodinách, kde ženy nejsou zaměstnány mimo domácnost. Protože však rezerva absolutního času zaměstnaných žen je menší než žen, které pracují v domácnosti, a protože výše příjmů a nedokonalost služeb nedovolují přesunout domácí práce mimo domácnost, musí těmto ženám pomáhat další členové rodiny. Vytváří se nová dělba práce uvnitř rodiny. V menších rodinách pomáhá ženám častěji muž, ve větších spíše děti. Za současných podmínek vede tedy zaměstnanost žen k rovnoměrnějšímu rozdělení starostí o domácnost mezi muže a ženu. Znamená to také, že se postupně odbourává tradiční způsob dělby práce mezi mužem a ženou, při kterém pouze žena nesla břímě úkolů spojených s provozem rodinné domácnosti a muž se plně soustřeďoval na zaměstnání mimo domácnost. Z odpovědí zaměstnaných žen lze vyčíst, že délka domácích prací je závislá na rozsahu pomoci, kterou těmto ženám poskytují manželé, děti nebo starí rodiče. Lze to odvodit z toho, že s rostoucí délkou práce v domácnosti se zmenšuje počet žen, kterým nikdo nepomáhá.

Tato závislost se však téměř nevyskytuje, anebo se vyskytuje v mnohem menší míře v rodinách, kde žena není zaměstnána mimo domácnost. Je to jeden z důkazů toho, že vstup ženy do zaměstnání mění nejen provoz domácnosti, nýbrž i vztahy mezi členy rodiny, organizaci rodinného života, sociální role jednotlivých členů rodiny, neboli prakticky celý život rodiny.

Spolupráce celé rodiny při domácích pracích se s rostoucím počtem osob zvětšuje zejména v rodinách dělnických a zaměstnaneckých [18]. V kategorii zaměstnaných žen je nejméně rozvinuta dělba domácích prací v rodinách žen pracujících v zemědělství. Je to z části způsobeno přežíváním tradice patriarchální rolnické rodiny, která měla velmi ustálenou dělbu práce. Kromě toho i v současné době je

pracovní režim v zemědělství méně racionalizován, méně časově vymezen a soustředěn než v ostatních povoláních. V mnoha případech práce těchto žen nemá trvalý charakter a je nárazová.³ Tyto vlivy, spojené s patriarchální tradicí, činí ze zemědělských rodin sociální skupinu s velmi malou účastí mužů na domácích pracích. Protikladem zemědělských rodin jsou rodiny zaměstnankyň, kde je pomoc rodinných příslušníků ženám nejvíce rozvinuta. O něco méně pomáhají ženám ostatní rodinní příslušníci v rodinách dělnic. Obě tyto společenské skupiny mají nejdelší zkušenosti s prací žen mimo domov a jejich rodiny se nejvíce blíží modelu tzv. rovnostářské rodiny, ve které jsou práva i povinnosti rovnoměrně rozloženy mezi muže a ženu a zčásti i děti. Součástí sociální organizace rodin tohoto typu je i rovnoměrnější rozdělení domácích prací.

Dělbá domácích prací mezi členy rodiny

Z průzkumu Státní populační komise a také z dřívějších výběrových šetření ÚKLKS o časovém režimu obyvatelstva [19] je dobře známo, že domácí práce spočívají převážně na bedrech žen i tehdy, když jsou ženy zaměstnány. Je však také známo, že mezi jednotlivými rodinami existují v tomto směru velké rozdíly. V dotazníku pro vdané ženy v rodině a v zaměstnání, kterým se obrátila Státní populační komise na téměř 8000 náhodně vybraných žen v republice, byla otázka: „Pomáhá Vám trvale někdo při domácí práci?“ I když z odpovědí nebylo možno určit, jak velký je rozsah této pomoci v čase, umožnila její analýza zjistit, v kolika rodinách různých socio-ekonomických skupin ženám vůbec někdo pomáhá a jaká je struktura této pomoci.

Na organizaci provozu rodinných domácností mohou mít vliv dva faktory:

1. časový režim jednotlivých členů rodiny a rodiny jako celku,
2. sociální organizace rodiny, to jest, jak jsou uspořádány sociální vztahy mezi mužem, ženou a dětmi, popřípadě dalšími osobami, které tvoří domácnost.

Abychom zjistili, do jaké míry působí více první nebo druhý faktor, zkoumali

jsme, jak se měnil podíl žen, které uváděly, že jim pomáhá manžel nebo děti.

První výklad vychází z předpokladu, že podíl mužů pomáhajících doma ženě závisí na časovém režimu mužů. V rodinách, kde jsou muži dlouho mimo domov, kde mají těžkou fyzickou práci, která není časově omezena, nebo kde se vracejí domů později, by měla být pomoc manželů méně častá než tam, kde mají muži příznivější denní režim. V těchto rodinách, kde jsou muži déle mimo domov, lze teoreticky předpokládat, že bude mít větší význam pomoc dětí.

Podle druhého výkladu by mělo s rostoucím stupněm „demokracie“ uvnitř rodiny přibývat počtu odpovědí, podle nichž pomáhají ženám manželé, a naopak by mělo o něco ubývat pomoci dětí.

Do jaké míry je první nebo druhá hypotéza správnější, nelze zjistit pouze z tabulky, ve kterých jsou tříděny odpovědi jen podle socio-profesionální skupiny žen nebo mužů. Především je zapotřebí uvést také tabulku, ve které jsou informace o pomoci ženám tříděny současně podle společenské skupiny obou manželů. Při třech společen-

Pořadí	Typ manželství podle kombinace společenské skupiny obou manželů	Podíl žen, jimž pomáhá manžel (v %)
1.	Zemědělec — Dělnice	30,8
2.	Zemědělec — Žena v zemědělství	35,1
3.	Zemědělec — Zaměstnan-kyně	39,1
4.	Dělník — Žena v zemědělství	45,5
5.	Zaměstnanec — Žena v zemědělství	50,0
6.	Zemědělec — Žena v domácnosti	52,5
7.	Zaměstnanec — Dělnice	55,9
8.	Zaměstnanec — Žena v domácnosti	58,1
9.	Dělník — Žena v domácnosti	58,9
10.	Dělník — Dělnice	61,2
11.	Zaměstnanec — Zaměstnan-kyně	62,4
12.	Dělník — Zaměstnan-kyně	65,5

³ Zemědělská práce stále ještě dovoluje, a to v různých organizačních formách (v JZD i ve farmách státních statků), podřizovat, nebo aspoň

vhodně spojovat zaměstnání s domácími povinnostmi a činnostmi.

ských skupinách mužů a čtyřech společenských skupinách žen vzniká 12 možných typů manželství. Pořadí těchto typů podle podílu žen, které odpověděly, že jim trvale v domácích pracích pomáhá manžel, je uvedeno v tabulce na str. 527.

Na první pohled je zřejmé, že mezi oběma krajními typy rodin jsou značné rozdíly. Počet žen v rodinách tvořených dělníky a zaměstnankyněmi, které uvedly, že jim manžel trvale pomáhá v domácích

skou skupinou ženy a konečně třetí, podle které je účast muže v domácích pracích určena kombinací společenských skupin obou manželů. Při sestavování všech těchto řad jsme vycházeli ze stejného předpokladu, že pomoc manželů ženám bude stoupat od zemědělců přes zaměstnance k dělníkům, a od žen v zemědělství přes ženy v domácnosti k zaměstnankyním a dělnicím. Teoretické řady podle těchto předpokladů pak vypadají takto:

Pořadí	Řada sestavena podle společenské skupiny muže	Řada sestavena podle společenské skupiny ženy	Řada sestavena podle společenské skupiny obou manželů
1.	Zemědělec — žena v zemědělství	Žena v zemědělství — zemědělec	Zemědělec — žena v zemědělství
2.	Zemědělec — žena v domácnosti	Žena v zemědělství — zaměstnanec	Zemědělec — žena v domácnosti
3.	Zemědělec — zaměstnankyně	Žena v zemědělství — dělník	Zemědělec — zaměstnankyně
4.	Zemědělec — dělnice	Žena v domácnosti — zemědělec	Zaměstnanec — žena v zemědělství
5.	Zaměstnanec — žena v zemědělství	Žena v domácnosti — zaměstnanec	Zemědělec — dělnice
6.	Zaměstnanec — žena v dom.	Žena v domácnosti — dělník	Dělník — žena v zemědělství
7.	Zaměstnanec — zaměstnankyně	Zaměstnankyně — zemědělec	Zaměstnanec — žena v domácnosti
8.	Zaměstnanec — dělnice	Zaměstnankyně — zaměstnanec	Dělník — žena v domácnosti
9.	Dělník — žena v zemědělství	Zaměstnankyně — dělník	Zaměstnanec — zaměstnankyně
10.	Dělník — žena v domácnosti	Dělnice — zemědělec	Zaměstnanec — dělnice
11.	Dělník — zaměstnankyně	Dělnice — zaměstnanec	Dělník — zaměstnankyně
12.	Dělník — dělnice	Dělnice — dělník	Dělník — dělnice

pracích, byl více než dvojnásobný než v rodinách zemědělců a dělnic.

S tímto empirickým pořadím jsme porovnali tři jiné, teoretické řady typů manželství. První řada byla sestavena s předpokladem, že pomoc v domácích pracích je určena společenskou skupinou muže, druhá, že rozsah spolupráce je dán společen-

První a druhá řada odpovídají hypotéze, podle které o pomoci mužů ženám rozhoduje na prvním místě časová bilance jednoho z manželů. Třetí řada vyjadřuje předpoklad, že rozhodující jsou vzájemné sociální vztahy mezi členy rodiny, neboli sociální organizace rodiny.

Srovnáme-li tyto tři teoretické řady

s empiricky zjištěnou řadou, zjistíme, že empirické řadě je nejpodobnější třetí teoretická řada. V menší míře je jí podobná i první řada konstruovaná podle společenské skupiny mužů, kdežto druhá řada vycházející ze společenské skupiny žen je odlišná od řady zjištěné průzkumem natolik, že společenskou skupinu žen nelze považovat za faktor významněji určující dělbu domácích prací. Stupeň shody mezi empirickou řadou a teoretickými řadami vyjadřují hodnoty pořadové korelace.⁴

1. Pořadová korelace mezi empirickou řadou a teoretickou řadou sestavenou podle společenské skupiny mužů

$$\rho = 0,71$$

2. Pořadová korelace mezi empirickou řadou a teoretickou řadou sestavenou podle společenské skupiny žen

$$\rho = 0,41$$

3. Pořadová korelace mezi empirickou řadou a teoretickou řadou sestavenou podle společenské skupiny obou manželů

$$\rho = 0,80$$

Je tedy zřejmé, že o dělbě domácích prací rozhoduje ve větší míře sociální organizace rodiny jako celku než časový režim mužů nebo žen jednotlivých společenských skupin.⁵

Všimněme si podrobněji ještě toho, ve kterých rodinách pomáhají ženám častěji muži a naopak, ve kterých jim pomáhají častěji děti. Z tohoto hlediska můžeme rozlišit tři velké skupiny rodin (srv. též tabulky č. 3, 4):

1. Rodiny, ve kterých pomáhají ženám více muži než děti.
2. Rodiny, ve kterých je pomoc manželů a dětí téměř rovnoměrně rozdělena.
3. Rodiny, ve kterých pomáhají ženám více děti než muži.

Průzkum SPOK ukázal, že do třetí skupiny patří především rodiny zemědělské. Velká pomoc dětí zemědělců matkám je jedním ze znaků rodiny, která svými kořeny tkví v soustavě, kde byla rodina jako celek výrobní jednotkou. V těchto rodi-

nách byly i malé děti pověřovány drobnými pracemi, nemluvě o starších dětech, které byly vydatnými a levnými pracovními silami. I když byly ryze ekonomické motivy velké účasti dětí na domácích pracích v rodinách zemědělců odstraněny, jejich důsledky ze setrvačnosti přezívají i v přítomnosti. Malá pomoc mužů v domácích pracích je rovněž vysvětlitelná přezíváním tradiční dělby práce. Na větší rozsah pomoci dětí působí nepochybně také životní prostředí venkova.

Opakem zemědělské rodiny v tomto směru je rodina dělnická. Rozsah pomoci manželů ženám je tu podstatně větší než pomoc dětí. Je to pravděpodobně výraz laskavějšího a benevolentnějšího poměru rodičů a zejména matek k dětem, který byl zjištěn mnoha autory i ve výchově dětí a při vytváření hygienických návyků [20]. Kromě toho dětská práce v domácnostech dělníků neměla již dlouhou dobu onen ekonomický efekt jako v rodinách zemědělských. Zdá se také, že pozice matek, a skrze ně i dětí, byla v rodinách dělníků lepší než v rodinách ostatních [21]. Tyto rozdíly trvají podle výsledků průzkumu SPOK dodnes a z lepšího postavení dětí uvnitř dělnických rodin vyplývají i menší požadavky na jejich práci doma.

Poměrně rovnoměrně je rozdělena pomoc ženám v rodinách zaměstnaneckých. Lze to vysvětlit rozdílem v postoji matek této společenské skupiny k dětem a také odlišným pojetím výchovy dětí ve srovnání s dělníky. Rodiny zaměstnanecké jsou uprostřed mezi rodinami zemědělců a dělníků.

Četné sociologické výzkumy vedly opakovaně k závěru, že v tzv. úřednických rodinách, které tvoří jádro skupiny zaměstnanců, je ve výchově kladen větší důraz na kázeň než v rodinách dělnických. Takto zaměřená výchova považuje pravděpodobně spolupráci v domácnosti za jeden z prostředků ukázněnosti.

Rodiny žen v domácnosti jsou nejbližší rodinám zemědělským. „Mocenské“ postavení mužů se pravděpodobně také projevuje menším podílem jejich pomoci ve srovnání s dětmi. Komplex patriarchalis-

⁴ Pořadová korelace se vypočítává podle tohoto vzorce:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{N(N^2 - 1)}$$
 kde ρ je koeficient korelace

pořadových čísel, d_i je rozdíl mezi pořadovými čísly, N je počet pořadových čísel.

⁵ Tento výsledek ovšem nevylučuje další možné interpretace zjištěných fakt, neboť jde o velmi složité vztahy, do kterých teprve začínáme vnikat.

mu je v těchto rodinách vyjádřen mnohdy přímo skutečností, že žena zůstává doma a pečuje především o děti a domácnost, kdežto muž ji zajišťuje hospodářsky.⁶

Výchova dětí jako součást sociální organizace rodiny

Aby se zjistilo, jak se na výchově dětí podílí otec a matka, a jaká je v tomto směru dělba práce, ženy odpovídaly v průzkumu na všeobecnou otázku: „Kdo z rodiny se převážně stará o výchovu dětí?“ Otázka byla takto obecně formulována záměrně. Odpověď na ni měla osvětlit nejen organizaci výchovy, nýbrž nepřímou přispět i k lepšímu porozumění vnitrorodinných vztahů. Je totiž nepochybné, že poměr k dětem a rozdělení výchovy dětí mezi rodiče jsou spolehlivými měřítky rodinné orientace mužů a žen.

Při analýze odpovědí je však nutno mít na zřeteli, že odpovídaly pouze ženy a že tudíž celá věc byla posuzována z jejich perspektivy. Ženy si mohly vybrat jednu z pěti odpovědí: o výchovu se stará matka, otec, oba rodiče společně, starší rodiče nebo jeden z nich, nebo někdo jiný.

Nejčastější odpovědí bylo, že výchova dětí je věcí obou rodičů. O něco méně žen uvedlo, že se o výchovu dětí starají výlučně samy. Jen velmi málo žen odpovědělo, že výchovu dětí svěřují starším rodičům, manželům či jiným osobám (srv. tab. č. 5).

Organizace výchovy dětí je diferencována mnoha okolnostmi, z nichž nejdůležitější je ekonomická aktivita žen. O tom, kdo se stará o výchovu dětí, rozhodují ovšem i příjmy žen, jejich společenská skupina, počet dětí v rodině, vzdělání žen a také skladba a typ domácnosti.

V rodinách, kde je žena v domácnosti, je výchova dětí výlučnou záležitostí matky dvojnásobně častěji než v rodinách zaměstnaných žen. V rodinách zaměstnaných žen je naopak mnohem více případů, kdy o výchovu dětí pečují oba rodiče. Zaměstnané ženy uvádějí také častěji než ženy v domácnosti, že o výchovu dětí se starají jejich rodiče nebo jiné osoby.

I když jsou zjištěné rozdíly důsledkem také jiných faktorů (počet dětí, příjmy), není pochyb, že zaměstnání žen mimo do-

mácnost samo o sobě přispívá k rovnoměrnějšímu rozdělení odpovědnosti za výchovu dětí mezi matku a otce. Lze tu pozorovat obdobný vývoj jako u ostatních funkcí rodiny, které se po vstupu ženy do zaměstnání alespoň zčásti rozdělují mezi ženu a muže. Pravděpodobně však na rozhodnutí o tom, zda žena vstoupí do zaměstnání, má vliv názor obou manželů na „správnou“ výchovu dětí. Představa o správné výchově dětí působí jako selektivní činitel. V rodinách s přežívající patriarchální tradicí zůstávají ženy nepochybně doma častěji než v rodinách ostatních. Názor, že výchova zejména malých dětí nemá být řešena kombinací rodinné a společenské výchovy, jež je nutnou součástí odchodu ženy do zaměstnání, nemusí však být jenom zbytkem patriarchální organizace rodiny. Může být součástí časového „plánu“ v podstatě „demokratických“ rodin, ve kterých se oba rodiče dohodnou, že matka zůstane přechodně s malými dětmi doma a nastoupí do zaměstnání teprve potom, až děti odrostou. Na tomto příkladu je vidět, že životní cyklus rodiny vyžaduje od žen velkou přizpůsobivost a kladě na ně z hlediska sociálních rolí větší nároky než na muže.

Z rovnoměrnějšího rozdělení výchovných funkcí v rodinách, kde jsou oba rodiče zaměstnaní, plyne posílení výchovné funkce otce. Dosah této změny neumíme dosud odhadnout, avšak lze předpokládat, že může mít příznivé důsledky, vnášejíc do výchovy větší různorodost a diferencovanou stimulaci. Může však působit i obtíže, plynoucí z konfliktu názorů manželů na výchovu. V každém případě je to jeden z výrazných nových prvků sociální organizace našich soudobých rodin.

Na odpovědi žen měla vliv také výše jejich příjmů. Ukazuje se, že i uvnitř skupiny zaměstnaných žen existují poměrně značné rozdíly. Obecnou tendencí je, že se ženy s vyššími příjmy starají o výchovu dětí méně často výlučně samy než ženy s nižšími příjmy. S rostoucím příjmem žen se zvětšuje počet rodičů vychovávajících děti společně anebo přenášejících výchovu na jiné osoby, hlavně na staré rodiče. Je zřejmé, že ženy s vyššími příjmy jsou více

⁶ Na venkově není kategorie žen v domácnosti vždy ekonomicky neaktivní, jak to vyplývá ze statistické definice. Ženy v domácnosti pracují často

v zemědělství. Avšak i v tomto případě působí na rodinu patriarchální tradice.

angažováni na svých pracovištích a přikládají činnosti mimo rodinu větší význam než ženy v nižších příjmových skupinách, které mají většinou neatraktivní práci.

Z výsledků průzkumu je vidět, že práce na odpovědném místě, s vyšším platem a s větší mírou nároků na čas ženy, je podmíněna výpomocí muže, a zejména starých rodičů, při výchově a v péči o dítě, a pravděpodobně i v jiných tradičních funkcích ženy. Jsme tak svědky překvapivého vývoje v organizaci rodiny. Jedna z velmi rozšířených a běžně uznávaných teorií o moderní rodině tvrdí, že městská rodina směřuje k modelu malé, tzv. jaderné rodiny tvořené pouze rodiči a dětmi [22], k rodině, která nespoleská na svazky s tzv. širší rodinou. Průzkum však ukázal, že zvláště v zaměstnaneckých rodinách s vysokými příjmy žen – což jsou rodiny nejpodobnější zmíněnému modelu – je výpomoc starých rodičů či jiných příbuzných velmi významná a je zřejmě podmínkou pracovních úspěchů žen. A naopak u rodin s nižším příjmem žen, kde bychom očekávali mnohem častěji existenci fungující širší rodiny, nepomáhá ženám ve výchově dětí téměř nikdo z příbuzných.

Vyhledávání pomoci příbuzných je ovšem také známkou přesunu v životních hodnotách žen. Ženy, které zaujala jejich práce, nepřikládají výchově dětí tak velký význam jako ty, které mají horší a nezajímavou práci. Pro tyto ženy, jež jsou především v nízkopříjmových skupinách, jsou hodnoty spojené s životem rodiny a tudíž také s výchovou dětí důležitější, a to se projevuje i v jejich odpovědích na otázku, kdo se převážně stará o výchovu. Zvláště patrné je to u dělnic.

A tak jsme svědky paradoxního jevu. Zaměstnanost žen bez současného rozvoje dětských zařízení, nebo bez možnosti svěřit péči a výchovu dětí za úhradu jiným osobám, vede alespoň v určité míře k posílení tradiční organizace rodiny, ve které má větší význam výpomoc starší generace a širší rodina vůbec. Toto zjištění je v souladu s dřívějším pozorováním, podle něhož v domácnostech zaměstnaných žen bydlí častěji starí rodiče než v domácnostech žen, které nejsou zaměstnány [23].

Rozbor odpovědí žen podle výše jejich příjmu doplňuje třídění podle společenských skupin. I když význam společenských skupin není v tomto směru tak dů-

ležitý jako ekonomická aktivita žen nebo jejich příjem, nelze je zanedbat.

Odhlédneme-li od rodin žen v domácnosti, druhou společenskou skupinou, ve které ženy velmi často odpověděly, že výchova dětí je jejich výlučnou funkcí, jsou rodiny zemědělské. Odpovídá to struktuře dělby práce v rodinách s převážně patriarchální organizací.

Výchova dětí je společnou věcí obou rodičů nejčastěji v rodinách dělnických, kdežto rodiny žen zaměstnankyň jsou v tomto směru o něco podobnější rodinám zemědělským. Je to výsledek obdobný závěrům, ke kterým vedl rozbor dělby domácích prací. Větší účast mužů na výchově dětí v dělnických rodinách je důsledkem vnitřní organizace jejich rodin, ve kterých jsou patriarchální tradice nejvíce potlačeny, a také důsledkem denního režimu dělníků. Dělníci se většinou vracejí dříve domů a mají na rodinu a tudíž i na děti více času než v zaměstnaneckých rodinách.

Socio-profesionální skupiny se dosti výrazně liší navzájem také z hlediska účasti příbuzných, tj. hlavně starých rodičů, na výchově dětí (srv. tab. č. 6). Pořadí společenských skupin podle podílu žen, které svěřily výchovu dětí příbuzným, je toto:

1. rodiny žen zaměstnankyň,
2. rodiny dělnic,
3. rodiny žen v zemědělství,
4. rodiny žen v domácnosti.

Překvapuje opět to, že tzv. širší rodina má největší význam v sociální skupině, u které bychom to ve světle teorie nejméně čekali, tj. v rodinách převážně úřednických, a naopak nejmenší u zemědělců, kteří žijí podle výsledků sčítání lidu [24] nejčastěji společně se starými rodiči. To znamená, že společné bydlení v bytě nebo domě není samo o sobě podmínkou existence sociálně fungující širší rodiny. Rozhodující jsou spíše sociální vztahy mezi generacemi, časový režim žen, odpovědnost jejich práce a mimorodinné zájmy.

K obdobným závěrům vede také rozbor odpovědí žen s různým stupněm dosaženého vzdělání. Je zřejmé, že s rostoucím vzděláním žen přibývá rodin, kde se o výchovu stará někdo jiný než rodiče. Ubývá jak výlučné výchovy matky, tak i společné výchovy obou rodičů. V domácnostech žen, které mají vysokoškolské vzdělání, se o výchovu dětí starají téměř v jednom případě

Tab. č. 1. Délka trvání domácích prací u zaměstnaných žen a žen v domácnosti

Délka trvání domácích prací v hodinách	Zaměstnané ženy		Ženy v domácnosti	
	abs.	v %	abs.	v %
0	87	1,8	56	1,8
1	137	2,8	16	0,5
2	509	10,5	102	3,3
3	779	16,1	174	5,6
4	1002	20,7	293	9,4
5	791	16,3	367	11,8
6	701	14,5	524	16,9
7	298	6,1	283	9,1
8	252	5,2	456	14,7
9 a více	292	6,0	836	26,9
Celkem	4848	100,0	3107	100,0

Tab. č. 2. Procento žen, kterým nikdo nepomáhá v domácích pracích, podle ekonomické aktivity žen a počtu dětí

Počet dětí	Délka trvání domácích prací denně u					
	zaměstnaných žen			žen v domácnosti		
	—3 hod.	4—6 hod.	7+ hod.	—3 hod.	4—6 hod.	7+ hod.
0	40,7	47,9	46,8	65,7	67,3	73,7
1	27,6	40,2	48,6	71,4	66,1	73,0
2	23,4	30,2	37,2	63,9	64,5	71,1
3	19,0	25,4	33,8	57,5	64,2	62,9
4	16,7	20,7	30,5	27,0	45,9	55,5
5	9,8	19,7	24,2	23,3	37,2	41,1
Celkem	26,0	31,8	37,3	58,0	62,0	65,1

Tab. č. 3. Procento žen, kterým nikdo nepomáhá v domácích pracích, podle společenské skupiny a počtu osob v domácnosti

Společenská skupina žen	Počet osob v domácnosti					
	2	3	4	5	6	7 a více
Dělnice	52,1	35,4	21,6	14,9	15,3	17,7
Zaměstnankyně	44,1	32,0	23,2	16,3	13,2	2,9
Ženy v zemědělství	64,6	47,7	40,6	28,8	19,7	1,8
Ostatní povolání	36,4	51,6	35,9	0,0	33,3	0,0
Ženy v domácnosti	70,7	67,2	66,0	61,4	46,7	33,5
Celkem	59,5	47,0	41,1	34,1	29,0	21,5

z deseti převážně staří rodiče (srv. tab. č. 8).

Rozpor mezi rodinnou rolí a rolí ženy zaměstnané musí a může řešit řada žen pouze s pomocí starší generace. Jsou to ženy s vyššími příjmy a také ženy s vyšším vzděláním, které tento konflikt sociálních rolí prožívají nejakutněji. Rozpor je

o to vážnější, že právě tato kategorie žen má pravděpodobně nejodlišnější názory na výchovu dětí oproti názorům svých rodičů.

Organizace výchovy dětí je zčásti posuzována také skladbou rodin a domácností. Především je patrné — posuzujeme-li odpovědi žen bez ohledu na jejich sociální

Tab. č. 4. Struktura odpovědí o pomoci ženám v domácích pracích podle společenské skupiny a počtu osob v domácnosti

Kdo pomáhá ženě v domácích pracích	Počet osob v domácnosti					
	2	3	4	5	6	7 a více
Manžel Děti a jiné osoby	Dělnice					
	99,1 0,9	68,5 31,5	59,1 40,9	46,7 53,3	45,1 54,9	35,4 64,6
Manžel Děti a jiné osoby	Zaměstnankyně					
	92,6 7,4	75,9 24,1	56,6 43,4	44,4 55,6	41,8 58,2	39,4 60,6
Manžel Děti a jiné osoby	Ženy v zemědělství					
	90,5 9,5	38,3 61,7	43,4 56,6	24,7 75,3	22,4 77,6	9,1 90,9
Manžel Děti a jiné osoby	Ženy v domácnosti					
	88,5 11,5	66,0 34,0	57,6 42,4	47,1 52,9	43,4 56,6	34,5 65,5

Tab. č. 5. Výchova dětí v rodinách podle ekonomické aktivity žen

O výchovu dětí se převážně stará	Zaměstnané ženy	Ženy v domácnosti	Ženy celkem
Matka	27,1	56,1	38,6
Manžel	1,0	0,8	0,9
Oba rodiče společně	67,8	42,9	57,9
Starší rodiče	3,8	0,1	2,3
Jiné osoby	0,3	0,1	0,3
Celkem	100,0	100,0	100,0

skupinu —, že oproti očekávání s rostoucím počtem dětí roste význam výlučné mateřské výchovy a snižuje se nepatrně společná výchova obou rodičů. S rostoucím počtem dětí v rodině také ubývá případů, kdy se o jejich výchovu starají jiné osoby než rodiče. V tomto ohledu je počet dětí velmi důležitým faktorem. Vysvětluje také zčásti organizaci výchovy v rodinách žen s vyššími příjmy a vzděláním. Počet dětí v těchto rodinách je totiž nižší než v rodinách žen s menšími příjmy a s niž-

ším vzděláním, a tato okolnost umožňuje přenesení výchovy na staré rodiče nebo na příbuzné, což je prakticky nemožné při větším počtu dětí.

Závěr

Rozbor výsledků výběrového šetření o vdaných ženách na území ČSSR ukázal, že v současné době existují poměrně značné rozdíly v sociální organizaci československých rodin. Lze předpokládat, že tyto rozdíly, při možnosti podrobnějšího třídění

Tab. č. 6. Výchova dětí podle společenské skupiny žen a počtu dětí (údaje v %)

O výchovu dětí se převážně stará	Počet dětí			
	1	2	3	4 a více
Dělnice				
Matka	24,8	26,7	24,5	23,7
Oba rodiče	69,1	70,4	73,8	74,1
Jiné osoby	6,1	2,9	1,7	2,2
Zaměstnankyně				
Matka	25,3	26,0	28,4	29,4
Oba rodiče	64,3	68,8	66,5	70,6
Jiné osoby	10,4	5,2	5,1	0,0
Ženy v zemědělství				
Matka	33,2	29,8	32,9	37,3
Oba rodiče	64,2	68,1	62,3	61,5
Jiné osoby	2,6	2,1	4,8	1,2
Ženy v domácnosti				
Matka	53,1	56,3	60,3	56,1
Oba rodiče	46,0	42,6	38,4	43,6
Jiné osoby	0,9	1,1	1,3	0,3

podle přesněji rozdělených společenských skupin, by vytvořily kontinuum, na jehož jednom konci by byly rodiny s autoritativní sociální organizací s významným postavením muže, a na druhém konci rodiny demokratické s rovnoměrnou dělbou práv i povinností mezi muže a ženu a také s lepším sociálním postavením dětí. Autoritativní rodiny ovládané ženami existují nepochybně také, nejsou však sociologickým, hromadně se vyskytujícím typem rodiny.

O sociální organizaci rodiny, měřené dělbou domácích prací, rozhoduje kombinace společenských skupin obou manželů, přičemž sociální skupina muže je stále významnějším činitelem. Tradiční dělba práce, při které se žena zabývá hlavně domácími pracemi a péčí o děti (a z ní vyplývající sociální důsledky ve vztazích mezi členy rodiny), existuje ještě v rodinách, kde jsou ženy v domácnosti a v rodinách zemědělských. V tomto případě lze hovořit

o dozdivání patriarchální organizace rodiny.

Na druhém konci kontinua jsou rodiny dělnické a zaměstnanecké, které mají tzv. rovnostářskou organizaci a jsou si navzájem podobny také pokud jde o dělbu domácích prací mezi členy rodiny. Dělnické a zaměstnanecké rodiny se však navzájem liší postavením žen a výchovou dětí. V dělnických rodinách je výrazná spolupráce mužů v domácích pracích, a z toho lze nepřímo soudit na lepší postavení žen v těchto rodinách, což je v souladu s tradicí těchto rodin. Naopak je zřejmé, že pomoc dětí je menší, kdežto v zaměstnaneckých rodinách pomáhají děti ženám více. V dělnických rodinách je výchova dětí častěji věcí obou rodičů, v zaměstnaneckých rodinách není tato funkce rozdělena tak rovnoměrně.

Vývoj sociální organizace soudobé rodiny v ČSSR směřuje k větší dělbě rodinných funkcí mezi muže a ženu a k zlepšo-

Tab. č. 7. Výchova dětí podle příjmu žen a jejich společenských skupin (údaje v %)

O výchovu dětí se převážně stará	Měsíční příjem ženy v korunách		
	—749	750—1249	1250—1749
Matka Oba rodiče Jiné osoby	Dělnice		
	30,7	22,5	15,7
	66,1	73,2	84,3
	3,2	4,3	0,0
Matka Oba rodiče Jiné osoby	Zaměstnankyně		
	24,1	26,1	26,3
	71,1	66,1	63,2
	4,8	7,8	10,5
Matka Oba rodiče Jiné osoby	Ženy v zemědělství		
	33,5	31,0	4,2
	63,9	65,9	95,8
	2,6	3,1	0,0

Tab. č. 8. Výchova dětí podle školního vzdělání žen

O výchovu dětí se převážně stará	Ukončené školní vzdělání žen			
	Základní	Nížší odborné	Vyšší odborné	Vysoká škola
Matka	39,0	38,4	35,4	42,9
Oba rodiče	58,3	57,5	56,7	48,5
Jiné osoby	2,7	4,1	7,9	9,6

vání sociálního postavení dětí, neboť lze předpokládat, že zmíněné kontinuum typů rodiny není jen statickou škálou, nýbrž skrývá v sobě i náznak vývojové řady. Tento předpoklad je ovšem nutno ověřit. Rodiny dělnické a zaměstnanecké jsou rodinami, které mají sociální organizaci lépe odpovídající současné struktuře socialistické společnosti než domácnosti zemědělské. Na druhé straně se však ukazuje, že se nesplňují předpovědi o rychlém vývoji rodiny k malé, izolované rodině tzv. manželského typu. Sociální a ekonomické podmínky provozu domácnosti a péče o děti v kombinaci s rostoucí zaměstnaností žen vedou k posílení sociálního významu tzv. širší rodiny, zejména k posílení významu výpomoci mezi generacemi. Významnou stránkou této skutečnosti je, že těsnější vztahy mezi generacemi jsou právě v těch rodinách, kde jsou pravděpodobně rozdíly

v postojích a životních hodnotách generací dosti velké.

Použitá literatura

1. J. Prokopec: *Vdaná žena v rodině a v zaměstnání*, Demografie, 5, 1963, č. 1, str. 17—29 a č. 2, str. 109—119.
2. J.L. Gillin, J.P. Gillin: *An Introduction to Sociology*, New York, Macmillan Co., 1947, str. 209—215.
3. H. Becker: *Interpreting Family Life in Context*, kap. 1. v knize *Family, Marriage and Parenthood*, ed. Becker a Hill, Boston, D.C. Heath & Co., 1955, str. 19—40.
4. G.P. Murdock: *Social Structure*, New York, Macmillan Co., 1949, str. 32.
5. J.K. Folsom: *The Family and Democratic Society*, New York, John Wiley & Sons, Inc., 1943, str. 221.
6. R.C. Angell: *The Family Encounters the Depression*, New York, Ch. Scribners Sons, 1936, str. 14—15.
7. C.C. Zimmerman: *The Family and Civilization*, New York, Harper & Row, 1947, str. 125.

8. R.S. Cavan, K.H. Rauck: *The Family and the Depression*, Chicago, University of Chicago Press, 1938, str. 55.
9. E.R. Mowrer: *The Family, Its Organization and Disorganization*, Chicago, University of Chicago Press, 1932, str. 188–190.
10. M. Kučera, Vl. Srb: *Rozvodovost v Československu v letech 1950–1959*, Demografický sborník 1961, Praha, SEVT, 1962, str. 110.
11. J. Mogeý: *A Century of Declining Paternal Authority, Marriage and Family Living*, 19, 1957, str. 234–239, srovnej také E.C. Devereux et al.: *Patterns of Parent Behavior in America and West Germany: A Cross-National Comparison*, International Social Science Journal, 14, 1962, str. 488–506.
12. W.F. Ogburn, M.F. Nimkoff: *Technology and the Changing Family*, New York, Houghton Mifflin, 1955, str. 18.
13. Ch.E. Bowerman, G.H. Elder, Jr.: *Variations in Adolescent Perception of Family Power Structure*, American Sociological Review, 29, 1964, č. 4, str. 551–567. Autoři formulovali v tomto směru následující hypotézu: „Silná motivace k dosažení úspěchů ve škole nejčastěji charakterizuje chlapce z rovnostářských rodin, ve kterých otcové ponechávají synům svobodu nezávislého rozhodování a přitom nepřestávají kontrolovat a řídit jejich chování.“ Srv. str. 556–557 citovaného článku.
14. W.R. Morrow, R.C. Wilson: *Family Relations of Bright High-Achieving and Under-Achieving High School Boys*, Child Development, 32, 1961, str. 501–510; srv. také B.C. Rosen a R.D. Andrade: *The Psycho-social Origins of Achievement Motivation*, Sociometry, 22, 1959, str. 185–218.
15. Srv. Ch.E. Bowerman, G.H. Elder op. cit. str. 552.
16. P.G. Herbst: *Conceptual Framework for Studying the Family* v knize O.A. Olsena a S.B. Hammonda: *Social Structure and Personality in a City*, London, Routledge and Kegan Paul, 1954, str. 126–137. Kniha je napsána ve smyslu Lewinovy topologické teorie osobnosti.
17. K. Lewin: *Principles of Topological Psychology*, 1936.
18. V průzkumu SPOK bylo použito základního třídění podle socioprofesionálních skupin, jak jsou používány v československé statistice obyvatelstva. Jak kategorie „dělníků“, tak kategorie „zaměstnanců“ jsou pro sociologickou analýzu příliš hrubé. Vzhledem k tomu, že základní data průzkumu byla takto tříděna, musíme i v této studii používat zmíněné klasifikace sociálních skupin. Vzhledem k malému počtu žen, které byly při zpracování průzkumu zařaděny pod hlavičkou „ostatní povolání“, a také proto, že jde o zcela nesourodou skupinu, nevěnovali jsme jim v našem rozboru pozornost.
19. J. Bezouška, J. Vytlačil: *Šetření o využití času obyvatelstva v Československu*, Demografie, 5, 1963, č. 4, str. 321–330.
20. Velmi dobrým přehledem zahraničních teorií o vztahu rodičů a dětí v různých sociálních třídách, je článek M.L. Kohna: *Social Class and Parent-Child Relationships: An Interpretation*, American Journal of Sociology, 68, 1963, č. 4, str. 471–480.
21. Srv. k tomuto problému ze zahraniční literatury např. knihu M. Younga a P. Willmotta: *Family and Kinship in East London*, London, Routledge & Kegan Paul, 1957 a nejnověji J. Klein: *Samples from English Cultures*, sv. II. *Child-Rearing Practices*, London, Routledge & Kegan Paul, 1965. V této knize je provedeno porovnání pozice matek a dětí v dělnických, úřednických, středostavovských a jiných rodinách.
22. Tato teorie má své kořeny v Durkheimových názorech na tzv. famille conjugale.
23. J. Musil, J. Prokopec: *Příspěvek k otázce skladby našich domácností*, Statistický obzor, 61, 1961, č. 3, str. 119–130.
24. J. Musil: Rozbor nároků na bytovou výstavbu vyplývajících ze současného stavu zalidnění bytů v jednotlivých krajích, Výzkumný ústav výstavby a architektury, březen, 1964.